

Viktorija Aladžić

LAKÁSKULTÚRA ÉS VÁROSTERVEZÉS A VAJDASÁGBAN

Dwelling Culture and Town Planning in Vojvodina

A XXI. század elején a vajdasági városokat és településeket kaotikus építkezés jellemzi, a lakáskultúrát pedig az önteltség, önzés, nemtörődomség, a környezet iránti gondatlanság, amely fenyegetőleg irányul mások, a gyengébbek, a másként gondolkodók ellen. A városok rendezetlen kiépítése abból a társadalmi helyzetből következik, amely nemcsak a történelmi múltban veszi kezdetét, de a kommunista utópia által széleskörűen támogatott modern építészeti álláspontokra is visszavezethető. A XX. század háborúi következtében a Vajdaság területén többször is teljesen megsemmisült a polgári osztály, a háborúk utáni új államok alapításával az előzőktől lényegesen eltérő értékeket hordozó új társadalmak jöttek létre. Emellett a kolonizációk, valamint a legutóbbi háborúban az egykori Jugoszlávia más területeiről érkezett nagyszámú lakosság betelepítése folytán a Vajdaság népessége attól, hogy az újonnan érkezők magukkal hozták szokásaikat és hagyományaikat, egészen megváltozott. A legutóbbi háború okozta változások tovább növelték a különbözőségeket ahelyett, hogy egységes vajdasági kulturális identitást alakítottak volna ki. Másfelől a modern építészeti alkotásainak nyílt és szándékolt környezetidegen jellege került éles ellentétbe a régebbi korok építészeti sajátosságaival. A polgárok identitásának különfélesége, a saját identitásnak a különbözőség kiemelésével való igazolási vágya, valamint a modern építészet azon elavult álláspontja, miszerint kívánatos az olyan „eredeti” építészeti alkotások létrehozása, amelyek teljes mértékben elkülönülnek a környezettől, az egységes összhangot mutató vajdasági városrészek egészének megsemmisítéséhez vezettek, és a helyükre oda nem illő működésképtelen, kaotikus városrészeket, illetve egész településeket emeltek.

Kulcsszavak: kultúra, várostervezés, Vajdaság, polgári társadalom, modern építészet

Kevin Lynch és szerzőtársa, Heck¹ szerint az urbanisztikai tervezés, mint a talajon lévő struktúrák elrendezésének a művészete, e struktúrák közötti tér formálását kell hogy szolgálja, és pedig úgy, hogy kapcsolatot létesít az építészettel és a várostervezéssel. Ezzel szemben a vidékünkön kialakított terek többsége csúf, felületesen, megfelelő koncepció hiányában tervezett teret jelent. A fejlődés irányítói a városrendezési és a területi terveket a domináns rendeletek kevésbé fontos függelékének tekintik. „Ez a nemtörődomség szörnyű hiba, mert a helyszín meghatározó aspektusa a környezetnek. Olyan biológiai, szociológiai és pszichológiai hatása van, mely felülmúlja a reá fordított költségeket és a műszaki funkciók jelentőségét. Korlátozhatja az emberek tevékenységét, egy-

¹ Lynch, K., Heck, G.: *Site Planning*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London 2000. 1. o.

szersmind új lehetőségeket nyithat meg. Egyes csoportok – például a gyerekek – világára domináns hatása lehet. Jelentősége túlszárnyalja az épületekét, mivel a tér elrendezettsége nemzedékek számára marad fenn. Minden, amit környezetünk érdekében teszünk, tartós hatást gyakorol további életünkre.²

Christian Norberg Schulz e tényezőket tovább elemezve hangsúlyozza, hogy a környezetnek kulcsszerepe van az emberek életében: „A gyermek zöld, barna vagy fehér térben nő fel; sétál vagy játszik a homokban, földön, sziklán vagy mohán, felhős vagy derült ég alatt; nehéz és könnyű dolgokat ragad meg, majd emel fel; zajokat, hangokat hall, mint amikor egy különleges fa leveleit mozgatja a szél. Megtapasztalja a hőséget és a hideget. Megismerkedve a természettel, érzéki sémákat, képleteket hoz létre, melyek meghatározzák a jövőben megképződő élményeit. Ezek a sémák egyetemes struktúrákat tartalmaznak, melyek interhumánusak, lokálisan meghatározottak és kulturálisan feltételezettek. Mindenkinek birtokolnia kell orientációs sémákat, ahogyan identifikációsát is.

Az identitást, a személyiséget kifejlesztett sémák határozzák meg, a világ így lesz elérhető, megfogható. Ezt a tényt bizonyítja a közös nyelvhasználat. Ha valaki szeretné közölni, kicsoda, általában ezt mondja: „New Yorkból jöttem”, vagy „optimista vagyok”. Az emberi személyiség, identitás működtet helyeket és dolgokat. Heidegger ezt mondja: „Wir sind die Be-Dingen.” Ezért nem csupán az fontos, hogy a környezetünknek területi, helybeli elrendezése legyen, mely a tájékozódást lehetővé teszi, hanem hogy tartalmazzon a személyiséghez kötődő konkrét tárgyakat. Az identifikáció-azonosság és az orientáció elsődleges aspektusai az emberi létnek a világon. Míg az identifikáció annak alapja, hogy az ember érezze, tartozik valahová, az orientáció az a funkció, mely segíti az embert abban, hogy homo viator legyen, mely része a természetének. A modern emberre jellemző, hogy sokáig a hely büszkeségeire rácsodálkozó szerepébe bújtt. Szabad szeretett volna lenni, és meghódítani a világot. Ma kezdjük megérteni, hogy a valóságos szabadság valahová tartozást feltételez, és valahol lakni azt jelenti, tartozni egy konkrét helyhez.”³

² This neglect is a dangerous error, since the site is a crucial aspect of environment. It has a biological, social, and psychological impact that goes far beyond its more obvious influence on cost and technical function. It limits what people can do, and yet also opens new opportunities to them. For some groups – small children, for example – it can be the dominant feature of their world. Its influence outlives that of most buildings, since site organization persists for generations. What we do to our habitat has an enduring effect on our lives. Lynch, K., Heck, G.: *Site Planning*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London 2000. 2. o.

³ The child grows up in green, brown or white spaces; it walks or plays on sand, earth, stone or moss, under a cloudy or serene sky; it grasps and lifts hard and soft things; it hears noises, such as the sound of the wind moving the leaves of a particular kind of a tree; and it experiences heat and cold. Thus the child gets acquainted with the environment, and develops perceptual schemata which determine all future experiences. The schemata

Vajon megértjük-e, milyen nagy jelentőségű a „valamilyen helyhez való tartozás”, annak érzete, hogy azon a helyen otthon vagyunk, miként Christian Norberg Schulz feltételezi? A tény az, hogy „az esztétika, mint a szépség művészete, mindig jelen volt a térbeli tervezés minden formájában. De ezzel egyidejűleg mindig újraindukálta ugyanazt a kérdést: mi a szép a térben, hogyan lehetne ezt objektíven mérni? Az esztétika nem az a fogalom, amely csak a környezet vizuális tulajdonságaira irányul, hanem arra a módra is vonatkozik, ahogyan a környezete hat az összes érzékszervünkre és az érzelmeinkre. A természettel, a kulturális örökséggel, a fizikai keretekkel, a jelentéssel és az identitással is összefügg ugyanúgy, mint az emberek emocionális reakcióival vagy a térbeli érzéseivel. Az esztétikát, mint a filozófia tárgyát évszázadokon át kutatták, de még mindig nem tárták fel eléggé, mert olyan értékeken alapul, amelyeket az emberek alakítanak ki, mégpedig különbözőképpen, más és más időben és különböző helyeken. Tehát a térbeli szépség érzékelése vidékenként jelentős mértékben különbözik, sőt olykor még egy régió belül is eltérő . . .

Amíg a magasabb műveltségi szinten álló polgároknak a rendezett és a precíz kiképzésű környezet jelent esztétikai minőséget, a nomád életvezetésű romák számára pedig a személtlerakások alkotta táj a vonzó, addig a félurbánus lakosság részére a nagy ház jelenti a státusszimbólumot.”⁴

A Vajdaságban megszokott, hétköznapi jelenségnek számítanak a szeméttelpek mellett emelkedő hatalmas házak, amelyek nem túl messze helyezkednek el a valamikori rendezett, ma kulturális örökségnek számító településrészeknek a maradványaitól. A kommunista egyszólamúságot, valamint a jellegtelen többszintes tömbházakban való igénytelen lakhatást produkáló, bántóan egyhangú városrendezést követően, amellyel durván megsértették a fennálló történelmi és természetes környezetet, beköszönt a kaotikus építkezés ideje, amikor is a profithajszu együttjár a kommunista utópiák idejéből hátramaradt nagyravágyó politikai és a haszonélvező hatalmasságok téveszméivel. De hogyan jutottunk el idáig, és vajon mindig ilyen volt-e a helyzet? A néhol még fennmaradt XIX. századi vajdasági városok és települések struktúrái ennek ellenkezőjéről tanúskodnak, prezentálva, hogy másként is lehet élni, mégpedig szép, rendezett, szakszerűen tervezett, tiszta, biológiailag és ökológiailag karbantartott területen. Hová lett hát az a valamikori tudás, a környezetünkhöz és embertásainkhoz való példás viszonyulás művészete, amely az egészséges, tiszta és szép környezet kiépítésének a művészete is egyben?

comprise universal structures which are interhuman, as well as locally determined and culturally conditioned structures. Evidently every human being has to possess schemata of orientations as well as identification.

⁴ Stojkov, B.: *Metode prostornog planiranja*, Geografski fakultet – Univerzitet u Beogradu, Beograd 2000, 100–102. o.

A Vajdaságban minden szabad királyi városnak abban az időben, amikor még a Habsburg-birodalomhoz majd az Osztrák–Magyar Monarchiához tartoztak, de később, a Jugoszláv Királyságban is, építési szabályzattal kellett rendelkeznie, amely a város létesítményeinek a tervezését és megvalósítását előirányozta. Az Osztrák–Magyar Monarchiában nem léteztek az egész országra vonatkozó érvényes építési törvények. Meghatározott császári rendeletek jelölték ki a fő irányt, a városok rendezésének és építésének lebonyolítását pedig építési szabályzatok írták elő, melyeket minden város számára külön-külön dolgoztak ki, tiszteletben tartva a helyi különlegességeket és jellegzetességeket.

Jó példa erre Szabadka szabad királyi városnak a belügyminisztérium, valamint a belügyi és közmunkaügyi minisztérium részéről 1882. december 28-án jóváhagyott Építési Szabályzata.⁵ Szabadkán addig is érvényesek voltak a már korábban elfogadott építési törvények⁶, de ez az Építési Szabályzat volt a legátfogóbb dokumentum, amely a város tervezését, rendezését és kiépítését 1938-ig meghatározta. Ekkor lépett hatályba Szabadka város új Építési Szabályzata a Jugoszláv Királyságban.⁷

Szabadka szabad királyi város 1882. évi Építési Szabályzata tíz részből állt, melyekben külön-külön megtárgyalásra kerültek a város rendezésére és kiépítésére vonatkozólag kiemelt fontossággal bíró elemek. Az első rész meghatározta a város építési övezeteit és az építési engedélyek kiadásának eljárását. A második rész azokat a szabályokat foglalta magában, amelyek az első és a második építési övezetben való létesítmények kiépítéséhez kapcsolódtak, a harmadik részben pedig a harmadik és a negyedik építési övezet kiépítéséről szóló szabályok sorakoztak. Az ötödik rész a tűzrendészeti óvintézkedések előírásait tartalmazta, a hatodik rész a szomszédközi viszonyokról szólt, a hetedik pedig azokat az eljárásokat sorjázta elő, amelyeket az építkezés elvégzése után kellett végrehajtani. Az Építési Szabályzat nyolcadik része a házak előtti gyalogjárda kikövezésére vonatkozó kötelezettségeket, a kilencedik rész az Építési Szabályzat előző szakaszainak megsértéséért járó bírságokat határozta meg, míg az utolsó, a tizedik rész az általános előírásokkal és az adminisztratív teendőkkal kapcsolatos rendelkezéseket tartalmazta.

A város négy építési övezetre történő felosztásával kialakultak a zónák, vagyis a kisebb vagy nagyobb mértékben reprezentatív városrészek elkülönültek egymástól. Az övezetek szerepét funkcionális értelemben is meghatározták. A felosztás gondolata Szabadka tervezésének a legkorábbi időszakából ered, vagyis 1779-től, amikor Szabadka megkapta a Maria Tereziopolis szabad kirá-

⁵ Istorijiski arhiv Subotice (U kasnijem tekstu IAS) Biblioteka 3633.

⁶ Ulmer, G.: *Kraljevski komesar Skulteti u Subotici (1819–1823)*. Analitički inventar, Subotica: Istorijiski arhiv 1998, str. 9–10. IAS, F:13, 9.B.55/1820. Scult.

⁷ Građevinski pravilnik gradske opštine Subotice, Subotica: Gradska štamparija i knjigoveznica, 1938.

lyi város státusát⁸. A státus elnyerésének egyik feltétele az volt, hogy a várost külső és belső részre kellett osztani, valamint e két rész közé válaszfalat emelni. Ezzel tulajdonképpen végre kellett hajtani a „városra” és a falusi elővárosra való felosztást. Ehhez az elkövetkező majdnem száz évben következetesen ragaszkodtak. A városfalak természetesen sohasem épültek fel, mert nem indokolta semmilyen gyakorlati igény. A központ, vagyis a belváros nagysága is megváltozott. Az 1882. évi Építési Szabályzatban az első és a második építési övezet utcanevei kerültek felsorolásra, valójában a mai városközpont körvonalazódott.

Az Építési Szabályzat előírásainak megszegése esetére kétfajta bírságot szabtak ki. A kisebb szabálysértések büntetése 50 forint volt, vagy abban az esetben, ha nem lehetett pénzben megfizettetni, akkor börtönbüntetés járt érte. A másik bírságon mindannak a lerombolását értették, amit a szabályzat megkerülésével vagy építési engedély nélkül építettek fel. Mindkét esetben a kiszabott büntetések letöltését és az eljárási költségek behajtását rendőrségi úton érvényesítették. Ilyen módszerekkel lehetetlenné vált az Építési Szabályzat megszegése, az engedély nélküli építés pedig szóba sem jöhetett abban az időszakban. Másfelől minden telek vagy más ingatlan tulajdonosa szabad kezet kapott ingatlanának funkcionális használatára, természetesen a szabályzat előírásainak tiszteletben tartásával. Egyetlenegy építkezés sem valósulhatott meg a városban jóváhagyott építési engedély nélkül, amelyet a városi szenátus adott ki az Építési Bizottság ajánlásával. A projektum kivitelezése előtt a jövőendő létesítmény tulajdonosának az Építési Ügyosztályhoz kellett fordulnia az építési vonalnak és a kapuküszöb magasságának megjelölése végett. A Rendezési Terv az Építési Szabályzattal együtt meghatározta az összes szabályozási vonalat a városban, a magassági kvótákat és a várostervezés többi fontos elemét. Könyves Tóth Mihály, okleveles mérnök dolgozta ki ezt a városrendezési tervet Szabadka számára 1884-ben. Tervezeteinek egyikén be van mutatva Szabadka négy építési övezete is⁹.

Az első két építési övezetben a házak kizárólag az előírt utcai szabályozási vonal mentén épülhettek, ezáltal, továbbá a házsorok homlokzati magasságával meghatározták a belváros urbánus kinézetét. Az első övezetben, amely a városközpontot foglalta magában, csak emeletes házak épülhettek, a másodikban, a városközpont tágabb övezetében pedig a házak földszintesek is lehettek, az egyes városrészek tehát a házak magasságát illetően is különböztek egymástól. A belvárosba tervezték és oda is építették a legmagasabb és a legelőkelőbb létesítményeket, a házak magassága, díszitettsége, valamint előkelősége a városperem felé haladva szembetűnően hanyatlott. Az első övezetben épültek a legszebb és legjobb minőségű házak is, ugyanis kizárólag égetett téglából készülhettek, míg

⁸ Aladžić, V.: *Uticaj zakonodavstva na prostorni razvoj Subotice od kraja XVIII do druge polovine XX veka*, Subotica 2007, str. 16–22 (doktorska teza u rukopisu).

⁹ IAS, F:3, 3.1.1.29.

a második övezetben a házépítéshez csak egy méter magasságig lehetett égetett téglát használni, efölött a vályogtéglá alkalmazása volt kötelező. A harmadik építési övezetben jelölték ki a főutcák vonalait, amelyek a városkijáratig húzódtak, és bekötőutak csatlakoztatták őket a többi úthoz. A negyedik építési övezet alkotta az összes külvárosi részt, amely kívülre került az első három övezetből. A fő- és a mellékutak egymáshoz csatlakoztatása gondos útfenntartást igényelt, ugyanis ez biztosította, hogy az utcák kiépüljenek és tetszetősebbek, rendezettebbek legyenek, mint a legszegényebb és legszerényebb városrész útvonalai, s így kedvezőbb benyomást keltsenek a város külsejét és tisztaságát illetően. A város látogatójának nem kellett kilométereket bandukolnia a riasztóan szennyes, rendezetlen, gondozatlan külvárosok mentén, mielőtt belépne a belvárosi civilizációba. De a szegényebb városrészek lakosainak is karban kellett tartaniuk az utcaikat. Ennek érdekében a legszegényebb lakosok háza előtti gyalogjárda kiépítését a város pénzügyileg segítette, de a többieknek saját zsebből kellett fedezniük a költségeket.

Ezek az egyszerű szabályok határozták meg a város kiépítésének és rendezésének politikáját, amelyhez minden lakosnak egyaránt kellett alkalmazkodnia. Ezzel összhangban szabadságot élveztek a házak díszítettségének és egyéb objektumok funkciójának kiválasztását illetően. A szomszédsági viszonyokat, és ami még fontosabb, a közterületekhez való viszonyulást is a szabályzat írta elő. Tiltva volt a közterületek bárminemű rongálása, a gyalogjárdák eltorlaszolása és a szennyezés, szemetelés csakúgy, mint a szemtelen, durva viselkedés. A szabályok megszegése mindig büntetést vont maga után, nem volt rá példa, hogy az építési előírások megszegését bárki is büntetlenül megúszhatta volna.

A XIX. század végén Szabadka, a vasúti szállítás bevezetése és a búza keresletének az európai piacon való emelkedése folytán gazdaságának a felvirágzását tapasztalhatta, akárcsak a Vajdaság többi része is. Szabadkán az építkezés rendkívül nagy lendületet vett, a város jó része, főleg a középpontja 1880 és 1914 közötti időszakban épült ki. Később sohasem volt tapasztalható ilyen hirtelen fejlődés. Az iram persze nem kaotikusan következett be, hanem nagyon is rendezetten, szabályzattal előírt sorrendben. A Vajdaságban ma alig van valamilyen gazdasági haladás, és mégis kaotikus építkezések mennek végbe. Települések, magánházak, háztömbök és személtlerakók nőnek ki a földből mindenféle rend és értelem nélkül, még a legalizáció, az újabbnál újabb törvények, akciók és hasonló aktivitások ellenére is. Lássuk például, hogy a „Tisztítsuk meg Szerbiát!” elnevezésű mozgalom, amely a Területtervezési és Környezetvédelmi Minisztérium égisze alatt van kibontakozóban, valójában mit képvisel.

A Magyar Királyság keretében történő nagy közgazdasági fejlődés után az első világháború nagy változást hozott, mivel a Vajdaságot az újjáalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, a későbbi Jugoszláv Királysághoz csatolták. Számos vajdasági lakos elesett a háború idején, sokan elhagyták a Vajdaságot,

és Magyarországra költöztek, szláv származású magyarországi lakosok pedig a Vajdaságba, az újonnan alakult jugoszláv államba települtek. Ennek folytán új falvak alakultak, a lakosságuk az agrárreformnak köszönhetően földet kapott, ezzel életlehetőséget. Velük szemben a nemzedékeken át alakuló gazdag polgári társadalom, amely a háború előtt kiépítette a Vajdaság városait, megsemmisült és eltűnt. A két világháború közötti rövid időszakban kialakult egy teljesen új polgári társadalom, amelynek számos tagja a háború előtti polgári társadalom ingatlanjainak a tulajdonosa lett.

Az új államban, a Jugoszláv Királyságban megváltozott a hivatalos nyelv, megváltozott a művelődéspolitikája, megváltozott a hatalom. Néhány téren azonban megőrződött a kontinuitás. Az építési szabályzatok tiszteletben tartották a korábbi települések urbánus szerkezetét és az építési módját, így a települések jellege lényegében nem változott. Az egyedüli változások az új építészeti stílusokban mutatkoznak meg, amelyekre leginkább a modernizmus volt jellemző.

Az újabb jelentős változásokat a következő világháború hozta meg, melynek befejezése után megalakult a szocialista Jugoszlávia. A két világháború között alighogy létrejött polgári társadalmat újra lesöpörték, és helyére új értékrendszert, új társadalmi berendezkedést, új törvényeket vezettek be, mindent az ideális társadalomhoz, a szocialista utópiához igazítva, mely szerint az egyének igényeit ki kellene elégíteni. A valóság messze állt a kommunista utópisztikus eszméktől, de az urbanizmus sajnos követte az utópiát, ideális városokat és településeket tervezve az új társadalmi rend számára. Az új építési törvények és szabályok teljesen elhanyagolták a fennálló urbánus struktúrákat és az építészeti örökséget, főképpen azt, amely a burzsoázia gazdag tagjainak a tulajdona volt. A gazdagok vagyonára úgy tekintettek, mint a kapitalista társadalom negatív tüneteinek megtestesülésére, tehát elkobozták a tulajdonosoktól, és a munkásosztály igényeinek kielégítésére használták, vagy pedig szándékosan elhanyagolták, és átengedték az enyészetnek. Újra végbement a Vajdaság gyarmatosítása oly módon, hogy az ország távolabbi tájairól származó lakosok, főleg a háborús érdemeiknek köszönhetően, beözönlöttek, magukkal hozva szokásaikat és beidegződöttségeiket.

A kommunisták szisztematikusan rombolták az előző időszakok kollektív emlékezetét, és alakíttatták az új jugoszláv szocialista kulturális identitást, amely az egyén általános igényein alapult, és amelyet a társadalom minden tagjára egyenlő mértékben ráhúztak. Az egyéniség visszaszorult, a fejlődés tervezése pedig az egyén igényeinek kielégítésére irányult, ami egy meghatározott számú munkahelyet, négyzetméter parkot, iskolapadot, egészségügyi alkalmazottat, boltot, múzeumot, könyvtári könyvet stb. jelentett.¹⁰

¹⁰ Aladžić, V.: *People's Needs, Needs for Heritage and Identity in Vojvodina*, RAMNYE Summer course, 09. – 15. jul 2009. Eger.

A viszonylagosan rövid idő alatt történt változások és migrációk kaotikus helyzetet alakítottak ki a Vajdaság lakosságának identitása tekintetében, ez azt jelenti, hogy a betelepülők beidegződöttségeik és szokásaik különbözőségeivel nem működhettek egységes egésként. Ugyanilyen gondokkal küszködött az egész ország, amely sok különemű nemzetből, eltérő szokásból, felfogásból, eszméből és anyagi különbségekből volt összetákolva. Hozzáfogtak tehát az egységes jugoszláv szocialista identitás kiépítéséhez.

Jugoszlávia egyes térségeinek sajátos építkezési módjait, amelyek a helyi domborzati adottságok, éghajlati viszonyok, hozzáférhető anyagok, valamint a lakosság kultúrájának és szokásainak stb. figyelembevételétől folytán alakultak ki, elsorvasztották, s az egész országra érvényes egységes építészeti erőt teremtettek rá mindenkire. Egyforma épületeket emeltek Ljubljánban, Tuzlában, Újvidéken és Szkopjében.

A belgrádi Naš stan tervezőiroda katalógusa több száz ugyanazon mintájú épület és ház títustervét kínálta, amelyek a helyi építészeti cserélték fel, és Jugoszlávia-szerte egyneműsítették a falvakat, városokat és az új településeket. A tipikus, háromrészes házakkal utcásított vajdasági falunak megváltozott a külseje. A háromrészes házakat a katalógusból vett emeletes épületekkel cserélték fel. Hasonlóképpen történt ez a városokban is, és így megvalósult a szocialista társadalom egyik alapvető célkitűzése, hogy legalább az építészetben eltörölje a falvak és városok közti különbségeket. Igen ám, de a falvakban a katalógus alapján épült házak nem feleltek meg a falusi háztartások szükségleteinek, nem volt közvetlen összeköttetés a konyha és az udvar között, az emeleten erkélyek voltak, a földszinten pedig teraszok, amelyeket sohasem használtak a falusi háztartások nagy udvarai mellett. A városokban ezeket a lakóházakat a telek belsejébe helyezték, néha olyan kis területen létesültek, hogy a szomszédoktól mindössze egy méter széles sáv választotta el őket. Az urbánus blokkok, amelyek azelőtt megszakítatlan házsorokat képeztek, megváltoztak, miután a házakat a telek belsejébe helyezték. Ezzel megbontották az utcák és települések kontinuitását és jellegét, mintegy ábrázolva azt a mentalitást, amely kialakította a nagy háznak mint státusszimbólumnak az igényét, s kizorítva a lakók valódi igényeihez formált házakat.

A törvények és az építési engedélyek szerinti építkezés mellett egy másfajta építészet is alakulóban volt. A szocializmus utópisztikus tervezetei gyakran egész városrészek rombolására és a lakóközösségek igényeit kielégítő lakóömbökök kiépítésére irányultak. Mindezt azonban nem a pénzhiány hozta magával, ellenkezőleg, az embereknek pedig, akik ezekben a városrészekben éltek, nem volt engedélyezve semmiféle magánkezdeményezéses építkezés. A magánkezdeményezések az illegális építkezés irányába vezettek. Az ósdi, rozszant házak mögötti udvarok belsejéből új házak bukkantak fel. Építészetileg teljesen kaotikus városrészek alakultak, építészmérnökök nélküli építészettel, amelyek napjainkban a Vajdaság örökségének részét képezik.

A múlt század 90-es éveinek háborúi Jugoszlávia széteséséhez, a „szocialista polgári társadalomnak”, illetve kulturális identitásának rombolásához vezettek.

Kialakult a háborúból hasznot húzók és a zűrzavaros társadalmi változásokat kihasználva pénzt szerző újjgazdagok társadalma.

A szocialista Jugoszlávia korábbi egységes művelődéspolitikája felbomlott, és kisebb embercsoportok számára, különböző kulturális politikára tagolódott a kilencvenes évek háborúi után, majd az ezeket követő demokratikus változások idején. A mai vajdasági városokban nagyszámú művelődési központ létesült etnikai és nemzeti identitás alapján. Ez abból az elgondolásból fakadt, hogy az új demokratikus rendszerben minden etnikai csoportnak és nemzetiségnek saját művelődési központtal kell rendelkeznie, hogy kifejezhesse kulturális igényét. Ily módon azonban minden kulturális központ izolált szigetté vált, és semmilyen kommunikáció nem alakult ki a többi, más etnikai és nemzeti csoportok igényeit szolgáló központtal. Minden vajdasági város hat-hét kisebb városra esett szét, a bennük élő etnikai csoportok és nemzetiségek számától függően. A lakosság nemcsak nemzeti identitás szerint van megosztva, hanem vallási és politikai hovatartozás alapján is. Nehéz lenne Szabadka vagy Újvidék polgárainak kulturális identitását meghatározni, a vajdasági identitás definíálása még nehezebb. Csupán magyar nemzeti közösségről, szerb, horvát és más nemzeti közösségről beszélhetünk. A szocializmus után, melynek idején mindenkinek egyformának kellett lennie, ma mindenki másmilyen akar lenni. Számos vajdasági lakos semmit sem tud a saját nemzetének történelméről és kulturális örökségéről, ennek ellenére összehoznak valamit, amiről azt hiszik, hogy nemzeti sajátáguk, a legfontosabb számukra az, hogy különbözzön a többiekétől. Különbségeken alapuló saját kulturális identitást próbálnak teremteni. Ilyen helyzetben bárki felkínálhat valamiféle kiagyalt kreációt az identitás alkotóeleméül, és számos ilyen hazug tákolmány létjogosultságot is nyer. Ez a polgárokat szétválasztó tendencia fogható fel a Vajdaság pillanatnyi kulturális identitásának.

A szocialista értékrendszer megsemmisült, de új még nem lépett a helyébe. Manapság az olcsó televíziós show-műsorok, a bulvársajtó, a félművelt politikusok, a műveletlen újjgazdagok és a jöttment alkuszok kreálják az értékrendszert. Az értékről alkotott felfogás zavarodottsága érezhető az építészetben és a lakáskultúrában éppúgy, mint a környezethez való viszonyulásban.

További lehangoló tény, hogy a kilencvenes évek háborúi folyamán sok szerencsétlen ember, az egykori Jugoszlávia különböző területeiről érkező menekült telepedett le a Vajdaságban, sokukat olyan létesítményekbe költöztették be, amelyek műemlékként voltak nyilvántartva. A megfontolatlan intézkedés ennek az értékes építészeti örökségnek a végső pusztulásához vezetett.

Természetesen az emberi élet értékesebb a műemléknél, elkerülhetetlen fontosságú volt tehát a fenyegetettek és az otthonukból elzavartak minden áron való elhelyezése.

Azonban felvetődik a kérdés: milyen a vajdaságiak kulturális identitása napjainkban? Az utóbbi 300 évben az emberek itt több alkalommal telepedtek le, mindig magukkal hozva a különböző szokásaikat, beidegződéseiket. Minden háború után gyarmatosítás ment végbe, a legutóbbi háborút követően a Vajdaság több tízezer menekültet fogadott be. Ha most meg akarnánk határozni igényeiket, nagyon nehéz lenne számba venni valamennyit. A mai viszonyok között, mivel nincs egységes értékítélet, igen eltérő a környezethez és a kulturális örökséghez való viszonyulás. Ami az egyik lakóközösség számára felbecsülhetetlen értékű, azt mások teljesen értéktelennek minősítik, sőt ellenséges örökségnek tekintik. Hogyan lehet ezeket a felfogásbeli súlyos különbségeket összebékíteni?¹¹

Ez a kérdés nemcsak a Vajdaság lakosságát aggasztja. A világ sok különböző helyén és táján foglalkoznak ugyanezzel a problémával, és ugyanazokra a kérdésekre más-más választ adnak. A válaszok milyensége függ az éghajlattól, kultúrától, beidegződésektől, szokásoktól, történelmi és gazdasági feltételektől és sok minden mástól. Azonban mégis van bennük valami közös.

A dacos identitásteremtés helyett, hogy a kultúra alkotóelemein alapulna, amelynek össze kellene fűznie minket, inkább a többiektől való különbözőségünkre támaszkodik, és az arra irányuló kísérletre, hogy a fennálló környezethez való alkalmazkodásra késztesen bennünket. Ez képezte az alapját a mai modern építészetnek. A modernizmus egyik erkölcsi preokupációja volt a belső funkciók „alapos” hangsúlyozása a létesítmény homlokzatán, igen gyakran minden áron, holott ennek kevésbé fontosnak kellett volna lennie a létesítmény külsejének és környezetének összhangjánál, magyarán annál, hogy mint a létesítmény jellemzője, ne bomlassza lehetséges viszonyát a környezetével. Egyszóval, küllemének nem lenne szabad a létesítményt szembeállítani a környezetével.¹²

A modern építészet létesítményeinek nagy többsége nem illeszkedett a hagyományos, a moderntól eltérő környezetbe, tekintet nélkül arra, hogy ez a környezet melyik időszakban alakult ki. A modern építészek az egybehangelődést még mindig szándékosan mellőzik. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a modern létesítmények, amelyek fittyet hánynak a környezetükre, rútak volnának. Némely esetben pedig fontosabbak a mellőzött környezetüknél. De lényegileg a modernizmus építészeti mozgalmának önző kivagyiságára és antiszociális jellegére utalnak.

A modern építészet számos követője vallja, hogy minden projektum célt veszített – nem minősül eredetinek, sem kreatívnek –, ha nem válik ki a környezetéből, azaz annál hatásosabb, minél jobban kirí a környezetéből. A modernistáknak a harmonikus térbeli kontinuitástól való idegenkedését a régebbi

¹¹ Aladžić, V.: *People's Needs, Needs for Heritage and Identity in Vojvodina*, RAMNYE Summer course. 09. – 15. jul 2009. Eger.

¹² Brolin, C. B.: *Arhitektura u kontekstu*, IRO Građevinska knjiga, Beograd 1985. 2. o.

korszakok építészeti formáinak kíméletlen elvetése váltotta ki. Az ő építészeti erkölcsi kódexük szerint a történelem jelentéktelen, kizárólag a jelenünk fontos, tehát építészetünknek is el kell szakadnia a múlttól.

Az efféle hozzáállás következményei mindennap veszélyeztetik a Vajdaság urbánus területeit. A környezet lebecsülése, sőt semmibevétele általános gyakorlat akkor is, ha az új létesítményeknek gyakran semmi közük sincs a modern építészethez. Gyakran bukkanunk olyan alkotásokra, amelyek a hagyományos építészet elemeit anélkül alkalmazzák, hogy fogalmuk volna a tervezésről vagy az építészeti formákról. Egyetlenegy cél lebeg a megrendelő és a kivitelező szeme előtt, hogy csinálmánya sokkoljon. A „hübelebalázs” módjára összedobált építészeti stiluselemek csupán a szakavatatlan tulajdonost gyönyörködtetik.

A modernisták szerint az a legfontosabb, hogy a létesítmény, mint a jövő szimbóluma, váljon ki környezetéből. Ez a vizuális összeférhetlenség senkit nem izgatott. A kommunista ideológia is nagyon szívesen elfogadta. A modernisták olyan ideális jövőről álmodtak, amikor már nem lesznek régi épületek. Ennek az utópista elképzelésnek a vallói figyelmen kívül hagyták a hagyományos és a modern építészet vizuális összeférhetlenségét. Városaink gazdasági és társadalmi fejlődése azonban nem követte a modernisták, sem pedig a kommunisták által áhított irányvonalat, hanem a modern és a kommunista építészet is kitarzott az egymás melletti létezésben, a lakosság pedig idővel másként kezdte figyelni a régi és az új viszonyát. Bekövetkezett a posztmodernizmus időszaka, amely magában foglalta a létesítmény és a környezet egymáshoz való viszonyulásáról szóló téziseket, amelyek alapján kikristályosíthatók lettek a közös érdekek:

- a környezettel való összekapcsolódás – kontextualizmus
- az építészet múltjával való érintkezés, amely túlmutat a pusztá másoláson
- az építmények szépítése tetszetős dekoratív díszítéssel – ornamentalizmus.

Ennek ellenére számos posztmodernista alkotás továbbra is kirítt a környezetből. A posztmodernizmus alkotásainak közelebbi megfigyelése olyan ideológiát tár fel, melynek célja inkább az esztétikai rendeltetésének kifejezése, mint a környezettel való harmónia elérése. A környezetről szóló vita rendszerint azt boncolja, hogyan lehetséges a miliőt „fejleszteni” csupán új létesítmények kiépítésével, és ezek esztétikai minőségével. Azonban ma nemcsak az építészek és az urbanisták, hanem mindazok, akiknek lehetőségük van házépítésre, úgy gondolják, hogy arról alkotott véleményük, hogyan kellene egy háznak kinéznie, az esztétikai minőség csúcspontját jelenti, és realizálása csak „fejleszti” a bennünket körülvevő világot. Ilyen esetben az építészmérnök csupán teljesíti megrendelőinek kívánságait.

A Vajdaságban az elmúlt száz év összes nagy háborúja a városok pusztulásához vezetett, és ezek hamvain falvak emelkedtek. Manapság is a Vajdaság „elparasztosítása” játszódik le előttünk, rombolása annak a kevéske polgári jel-

legnek, kultúrának és tudásnak, amelynek sikerült a szocialista társadalomban kiépülnie és fennmaradnia. Minden nagyobb háború rákényszerítette a polgárságot, hogy távozzon a közélet színpadáról, és helyére olyan társadalmat helyezett, melyben a műveletlenek, dacosak, önteltek, romlottak, mohók, önzők, bárdolatlanok, faragatlanok, a társadalom alsóbb rétegeiből valók foglalták el az élet teljességét irányító pozíciókat. Az arrogancia foka mindig fordított arányban áll a műveltségi szinttel. E nyilvános és általános önteltség és nemtörődomség mögött még mindig ott lépked a polgári Vajdaság. Persze, nem szabad egymással szembefordítani a polgáriság és a plebejusság fogalmát.

A lakáskultúra és a várostervezés a Vajdaságban szervesen összefügg az általános kultúrával és a társadalom állapotával. A vajdasági identitások különfelesége – a manapság divatos másság hangsúlyozásának tendenciájával – összevegyül a modern építészettről szóló álláspontokkal, amelyek főleg a járatlanok körében közkedveltek, mert felmentik őket a mások és környezetük iránti felelősség alól. Márpedig ez halálos kombináció. Halálát okozhatja a szépen berendezett és felelősségteljesen tervezett XIX. századi vajdasági településeknek.

Mindaddig nem várhatók pozitív változások a környezetünk formálását illetően, amíg nem tudatosodik bennünk annak a ténynek a jelentősége, hogy amennyire mi alakítjuk környezetünket, az annyira alakít minket. Mindenekelőtt fel kell merülnie bennünk a váagnak, hogy ne legyünk dölyfösek, faragatlanok, önteltek, dühösek, mohók, és ne akarjunk mindenáron különbözni a többiektől.

Már egyetlen utca építészeti jellegéből kiviláglik a társadalom öntudatának állapota és a lakosok egymás közti viszonya. A XIX. századi Vajdaság tipikus utcája ábrázolta és kifejezte önnön egységét, nyitottságát a világ és a köztetek felé, jóllehet maga a ház értékes belső tartalmával el volt zárva a külvilágtól, mint egy erődítmény, azonos álláspontja volt az életről és a környezetről, kitűnt egy meghatározott társadalomhoz való tartozásának az élménye, valamint mások, különösen a szomszédok és a természeti környezet iránti tisztelete. A tipikus XIX. századi házak homlokzatukkal az utca felé voltak egyformán irányítva, ezzel kimutatták tiszteletüket a közösség iránt, nemkülönben e térhez, valamint a kulturális környezethez való tartozásukat. A homlokzatok afféle hirdetőtáblák voltak, amelyeken gipszből, vakolatból, vasból, kőből, üvegből való dekoratív díszítvényeikkel üzeneteket közvetítettek a szomszédoknak és járókelőknek. A házak helyiségeinek belső szervezése és használatuk módja egyforma volt, vagy nagyon hasonló, ez arról tanúskodik, hogy minden lakos egyforma módon élt, akkor is, ha különböző nemzetiségekhez, hitvallásokhoz, pártokhoz tartozott.

A XX. század végi és a XXI. század eleji tipikus vajdasági utca a környezet és a szomszédok iránti megvetését, önközpontúságát, önzőségét, közösségen kívüliségét, bezártságát, önteltségét, de a félelmét is érzékelteti. A tipikus XXI. századi utcában új házak épülnek, amelyeknek nincs semmilyen kommunikációjuk a régebbi házakkal, és semmilyen módon sem igazodnak a már létező utca

építészetéhez. A házak túl gyakran hatalmasak, megalomán dimenzióikkal és tolakodó díszítettségükkel egyetlen üzenetet hordoznak, mégpedig, hogy a monumentális homlokzatukra és monumentális ízléstelenségükre sok pénzt költöttek. Nem is olyan ritkán a házak hátsójukkal vannak az utca felé fordítva – amit a XIX. századi lakosok szégyelltek volna –, nagy garázsajtókkal, bárminemű gyalogjárda és emberi dimenzió nélkül csúfoskodnak otrombaságukkal. Tehát egy tipikus XXI. századi vajdasági utcában egymás mellett áll a XIX. századi miniatűr falusi ház, oromfalával az utca felé fordulva, mint a valamikori vajdasági falvakban, mellette van egy magában álló négyzetes ház előkerttel, mint amilyenek a 60-as évekbeli szocialista Jugoszláviában épültek, majd egy olyan ház következik, amelyből semmi sem látszik a két garázsajtós masszív kerítésén kívül, akárcsak az amerikai filmekben, mellette egy XIX. századi polgári földszintes ház, neoreneszánsz díszítettségű homlokzatával, majd egy barokk létesítmény, amely több felújítás után csupán a magas tetőszerkezetéről ismerhető fel, ezután pedig a házsor folytatásában egy négyemeletes együttlakásra alkalmas épület következik.

Egy ilyen utca meg fogja őrizni üzenetét még jó ideig. Lakosságának még sok nemzedéke abban a hitben és tudatban fog nevelkedni, hogy így kell élni saját magával szomszédságban, emberektől és környezettől elidegenedve, olyan házban, amely semmiben sem kommunikál környezetével, és amelynek nincsen semmilyen közös tulajdonsága a szomszédos házzal. Habár társadalmunkban a változások az utóbbi 100 évben gyorsak és gyakoriak voltak, e gyakori változások káros hatását és a várostervezésről való folyamatos gondolkodás hiányát érezzük ma, és érezni fogjuk még sok-sok éven át.

Végül fel kell tenni még egy kérdést: akarunk-e ilyen lakáskultúrát és várostervezést a Vajdaságban, mint amilyen ma van, vajon azonosulni fogunk-e a nemtörődomséggel, önteltséggel, önzőséggel, önközpontúsággal, és beleegyezőnk-e abba, hogy olyan térben tájékozódjunk, ahol szeméttelpek, szennyezett folyók, a gyors profitszerzésről árulkodó építészeti létesítmények mutatják az irányt, és olyan térbeli sémákkal, amelyeket bárdolatlan, műveletlen és antiszociális tényezők álláspontjai alakítottak ki. Az elhatározás az előzménye mindennek, ami körülöttünk és életünkben történik, annak az eldöntése, hogy meg akarjuk-e érteni, mi megy végbe körülöttünk. Csak ez után ténykedhetünk azon, ami majd lehetővé teszi az értékek ápolását, valamint a vajdasági identitás minden pozitív szegmensének fejlődését, hogy tetteinkkel kiegészítsük környezetünket olyan elemekkel, amelyek kedvezően hathatnak harmóniateremtő próbálkozásainkra. Az elhatározás, valójában a progresszív fejlődés és a problémameghatározás irányításának folyamata addig a pontig tart, ahol megteremtődik a haszonélvező, a cél, a helyzet és a megoldás összhangja, hogy egyáltalán elindulhasson az eljárás. Amikor ennek az eljárásnak szélesebb körű alkalmazására kerül sor, nehézségek merülhetnek fel, amelyek bizonyára közősek az egész világon, de ez nem okozhat megtorpanást.

Italo Calvino *Láthatatlan városok* című könyvében Marco Polo így szól: „Az élet pokla nem olyasmi, ami majd eljön, lesz, ha van egyáltalán, hanem ami már jelen van, melyben éljük mindennapjainkat, és formáljuk jelenlétünkkel. Két módja van annak, hogy elszökjünk előle. Az első sokak számára könnyű: elfogadni a poklot és részévé válni annak. A második rizikósabb és állandó éberséget, megértést követel: keresd és vedd észre, ki vagy mi van a pokol közepén, majd adj neki kitartást és helyet.”¹³

Egyetlen általános célnak kell alárendelni az új építészetet és a jövőbeli város- és településtervezést, amely harmonizálja a város vagy a település külsejét, vagyis meghatározott módon a régivel egységbe szervezi az újat, tekintet nélkül különleges esztétikai minőségeikre.

Ilyen módon elérhetnénk, hogy az általános, a közös érdek kerüljön az egyéni fölé, de úgy, hogy településeinknek és városainknak kaotikus helyett harmonikus külsejük legyen. A modern építészet harmonikus viszonyt teremthet a fennálló környezettel anélkül, hogy le kellene mondania egyedülálló sajátosságairól. Annak a megértése, hogyan alakultak ki a vizuális képzetek a múltban, és hogyan képezték ki elődeink az urbánus területeket, a legjobb döntések meghozatalára kellene hogy készítsen bennünket. Természetesen nem célunk utánozni a múltbeli építészetet, de vissza kell térni az építészeti környezet teljes figyelembe vételéhez. Oda kell hatni, hogy az építészmérnökök, tervezők, vállalkozók vetítsék előre, milyen vizuális effektusok alakulnak ki az új létesítmények kiépítésével, ne valamiféle izolált világot, hanem a környezethez hangolt építészeti produktumot hozzanak létre. A létesítmények megtervezése során mozgósítani kell a kreativitást, a szakértelmet, hogy a tervezésben, majd a kivitelezésben az ésszerűbb jusson érvényre, ne pedig az ötletszegény másolás.

(A szöveget Hajnal Tímea fordította; az angol nyelvű hivatkozásokat Janovics Mária ültette át magyar nyelvre.)

Dwelling Culture and Town Planning in Vojvodina

At the beginning of the 21st century the characteristic feature of towns in Vojvodina is: building in chaotic fashion, and of dwelling culture: conceit, selfishness, unconcern, and environmental negligence alongside direct intimidation of others, those weaker ones who dare think differently. The disorderly town development is a direct outcome of

¹³ The inferno of the living is not something that will be; if there is one, it is what is already here, the inferno where we live every day, that we form by being together. There are two ways to escape suffering it. The first is easy for many: accept the inferno and become such a part of it that you can no longer see it. The second is risky and demands constant vigilance and apprehension: seek and learn to recognize who and what in the midst of inferno, are not inferno, then make them endure, give them space. Lynch K.: *Good city form*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London 1981. 72. o.

social conditions which did not start only in the historic past but can also be traced back to architectural viewpoints widely supported by communist utopia. As a consequence of the wars in the 20th century, the middle class was almost completely wiped out several times; with the foundation of the new states new societies emerged respecting considerably differing values. Alongside these colonizations and, during the last war, settlement of large numbers of people from other parts of the former Yugoslavia, the population of Vojvodina has changed: the newcomers have brought their customs and traditions with them. The changes as an aftermath of the last war have not contributed to the development of homogenous cultural identity of Vojvodina: to the contrary, they have all the more increased the differences. The undisguised and intentional environmentally 'aggressive' character of the works of modern architecture constitutes a striking contrast to the specific characteristics of the architecture of earlier periods. The diversity of the citizens' identities, the desire to justify one's own identity by emphasising the difference, as well as the outmoded viewpoints of modern architecture – according to which the erection of such "original" pieces of architecture which are in contrast to their environment is desirable – have resulted in the total demolishing of entire harmoniously built town quarters; they were replaced by disorderly, non-functioning, chaotic districts or even whole settlements.

Keywords: culture, town planning, Vojvodina, civil society, civil society, modern architecture